

УДК 002.2(477.4+477.8)«15/17»

Поширення книжкової продукції на Правобережжі та в Західній Україні у XVI-XVIII ст.

Марія МАКАРОВА

канд. культурології, доц.

Київський університет імені
Бориса Грінченка

м. Київ, вул. Тимошенка, 136

m.makarova@kubg.edu.ua

ORCID 0000-0001-5334-4673

© Макарова М., 2022

Мета дослідження — на основі комплексного аналізу архівних документів, опублікованих джерел та вивчення розвитку книжкової справи на українських землях з'ясувати шляхи і форми розповсюдження книжкової продукції у XVI–XVIII ст. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових і спеціальних методів: порівняльно-історичний, ретроспективний, системний, історико-хронологічний, метод моделювання. Метод книгознавчого аналізу передбачав використання трьох підходів: вивчення конкретних примірників книги; вивчення книжкового репертуару певного часу; вивчення книги як елементу певного книжкового зібрання. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що уперше досліджено характерні умови книгообміну та співпраці між друкарськими осередками, форми і види книжкової продукції, особливості поширення та використання стародруків в різних регіонах України, в тому числі серед населення різних християнських конфесій.

Звернено увагу на той факт, що, попри визнання дослідниками українського друкарства потреби вивчення шляхів міграції українських стародруків для історії окремих друкарень та видавничої справи на українських землях загалом, сьогодні подібні наукові розвідки майже відсутні. На підставі наявних документальних даних, архівних матеріалів та наукових розвідок докладно розкрито загальні тенденції розповсюдження книжкової продукції на Правобережжі та в Західній Україні у XVI–XVIII ст., а також особливості розповсюдження книжкових видань на Волині, Галичині, Буковині та Закарпатті. Наведено численні приклади розповсюдження книжкової продукції на українських землях у досліджуваній період. Підсумовано, що типовими для більшості друкарень формами розповсюдження книжкової продукції на Правобережжі та в Західній Україні у XVI–XVIII ст. були: торгівля книгами; видача «прикладок» працівникам друкарні, відправлення книг у подарунок, виконання замовлень на друкарську продукцію, відправлення книг у подарунок та ін., зокрема забезпечення богослужбовою літературою церков у монастирських вотчинах та приписаних до лаври монастирях, виконання замовлень на друкарську продукцію, надання добродійних книжкових пожертв бідним церквам та обителям. Наголошено, що активний книгообмін на Правобережжі та в Західній Україні у XVI–XVIII ст. значною мірою зумовлювався наявністю тісних книговидавничих контактів та співробітництва між окремими друкарськими осередками. Акцентовано, що характер взаємодій на ґрунті видавничої діяльності між Києво-Печерською та Чернігівською, Кременецькою, Львівською братською, Унівською та Почаївською друкарнями свідчить про спільну видавничу діяльність передусім православної Київської і уніатської Почаївської друкарень для забезпечення потреб українського громадянства в книгах рідною мовою (Макарова, 2008).

Ключові слова: книга, книжкові видання, богослужбова література, книговидавничі осередки, друкарня.

DISTRIBUTION OF BOOK PRODUCTS ON THE RIGHT BANK AND IN WESTERN UKRAINE IN THE 16th–18th CENTURIES

Mariia Makarova

PhD in Cultural Studies, Associate Professor

Borys Hrinchenko Kyiv University

13b Tymoshenka St., Kyiv

m.makarova@kubg.edu.ua

ORCID 0000–0001–5334–4673

The purpose of the research is to find out the ways and forms of book products distribution in the 16th–18th centuries on the basis of a comprehensive analysis of archival documents, published sources and study of the book business development in the Ukrainian lands. The methodology of the study is based on the use of general scientific and special methods: comparative-historical, retrospective, systemic, historical and chronological, method of modeling. The book analysis method involved the use of three approaches: studying specific book copies; studying of a certain time book repertoire; studying the book as a particular book collection element. The scientific novelty of the obtained results is that for the first time, the characteristic conditions of a book exchange and cooperation between printing centers, forms and types of book products, peculiarities of the spread and use of old prints in different regions of Ukraine, including among the population of different Christian denominations, were investigated. Conclusions. Attention was drawn to the fact that, despite the researchers' recognition of the Ukrainian printing industry, there is almost no need to study the ways of Ukrainian old prints migration for the history of individual printing houses and publishing in the Ukrainian lands in general, today there are almost no such scientific intelligence. Based on available documentary data, archival materials, and scientific research, the general tendencies of books distribution on the Right Bank and in Western Ukraine in the 16th–18th centuries, as well as peculiarities distribution of book publications in Volyn, Halychyna, Bukovyna, and Zakarpattia (Transcarpathia), were revealed in detail. There are numerous examples of book products distribution in the Ukrainian lands during the study period. It is summarized that typical forms of books distribution on the Right Bank and in Western Ukraine in the sixteens–eighteens centuries are typical for most printing houses: trade in books; issuance of «examples» to the employees of the printing house, sending books, as a gift, fulfillment of orders for printing products, etc., in particular providing liturgical literature of churches in monastic works and monasteries assigned to the Lavra, fulfillment orders for printing products, providing charitable book donations to poor churches and monasteries. It is mentioned that active book exchange on the Right Bank and in Western Ukraine in the 16th–18th centuries was largely caused by the presence of close book publishing contacts and cooperation between individual printing centers. It was emphasized that the nature of the relationship based on publishing activities between the Kyiv-Pechersk and Chernihiv, Kremenets, Lviv Brotherhood, Univ, and Pochaiv printing houses testify to the joint publishing activities of the Orthodox Kyiv and Uniate Pochaiv printing houses to meet the needs of Ukrainian citizens in books in their native language.

Keywords: book, book publications, liturgical literature, book publishing centers, printing house.

Актуальність теми

У становленні, збереженні і трансляції духовних цінностей української культури значна роль належить книзі. Писемність завжди значно розширювала можливості поширення і збереження духовної культури, а запровадження друкарства дало змогу залучати до культурного й політичного життя на українських землях ширші верстви населення, сприяючи єдності розвитку культури різних регіонів. Розвиток друкарства став складовою національно-культурного та духовного відродження українського народу в останні десятиріччя XVI — першій половині XVII ст. Публікація Біблії церковнослов'янською мовою 1581 року та розповсюдження друкованої полемічної літератури, в якій дискутувалися питання церковного й етнічного характеру, стали важливими чинниками кристалізації елементів національної свідомості в тогочасному суспільстві.

Друкована книга, крім свого функціонального призначення, започаткувала й новий етап в історії культури — розвиток мистецтва книгодрукування. Українські майстри вели пошуки нових засобів та форм в організації друку та оздобленні книг. Спроби реформувати церковнослов'янський кириличний шрифт, збагатити книги новими високохудожніми прикрасами, що поєднували елементи мистецтва Відродження з творчістю українських народних майстрів, свідчать про плідний розвиток друкарства в означений період.

Для України, як країни східноєвропейського регіону, книжкова продукція мала свої особливості. Вона визначалася, з одного боку, значно нижчим, порівняно з Центральною і Західною Європою, рівнем видавничої справи, а з іншого, її винятковим значенням для українського народу як засобу духовної консолідації, особливо в умовах тривалої епохи бездержавності та роз'єднання українських земель.

Однак, попри визнання дослідниками українського друкарства потреби вивчення шляхів міграцій українських стародруків для історії окремих друкарень та видавничої справи на українських землях загалом, сьогодні подібні наукові розвідки майже відсутні. З огляду на складність відтворення загальної картини поширення стародруків через незадовільний стан їх збереження, численні втрати від пожеж, вивезення їх за межі українських земель у воєнні часи та інші обставини, можна вести мову лише про загальні особливості і тенденції міграцій та осідання стародруків у музейних і бібліотечних фондах різних регіонів сучасної України.

Мета та методологія дослідження

Мета дослідження — на основі комплексного аналізу архівних документів, опублікованих джерел та вивчення розвитку книжкової справи на українських землях з'ясувати шляхи і форми розповсюдження книжкової продукції у XVI–XVIII ст.

Об'єкт дослідження — книга і книжкова справа другої половини XVI — XVIII ст.

Завдання: охарактеризувати загальні тенденції розповсюдження книжкової продукції на українських землях у XVI–XVIII ст.; виявити та проаналізувати особливості розповсюдження книжкової продукції в різних регіонах, зокрема: на Правобережжі, Волині, Галичині, Буковині та Закарпатті; а також розкрити специфіку міграцій стародруків.

Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових і спеціальних методів: порівняльно-історичний, ретроспективний, системний, історико-хронологічний, метод моделювання. Метод книгознавчого аналізу передбачав використання трьох підходів: вивчення конкретних примірників книги; вивчення книжкового репертуару певного часу; вивчення книги як елементу певного книжкового зібрання.

Стан розробки проблеми

В українській науці є чимало праць загальноісторичного, філософського і культурологічного характеру з досліджуваної теми (О. Антоновича, М. Возняка, Т. Горбаченко, М. Грушевського, В. Микитася (1966), О. Мишанича, М. Поповича, Д. Степовика, К. Студинського, О. Толочко, І. Франка, В. Шурат, Н. Яковенко та ін.). Серед них історико-книгознавчі та мистецтвознавчі дослідження (М. Видашенко, Л. Дубровіної, Я. Запaska, Д. Зубрицького, Я. Ісаєвича (1962, 1966, 1970, 2002), С. Кагамлик (2005), Г. Ковальчук, Г. Логвиної, М. Максимович, С. Маслова (1924), В. Микитася (1966), І. Огієнка, І. Панькевича (1937), А. Петрушевича (1874, 1887, 1889), І. Свенціцького, Д. Степовика, М. Тимошика (2018, 2021), М. Шамрай (2005), Ю. Яворського) та ін.

Значний інтерес становлять праці Миколи Тимошика (1994) який першим з українських учених ретельно опрацював наявні в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, а також у Швейцарії архівні матеріали про життя й діяльність Івана Огієнка, упорядкував і вперше видав в Україні його найголовніші фундаментальні твори, зокрема засадниче дослідження з розглядуваної в цій статті проблеми — «Історія українського друкарства». Непростим шляхам української книги дорогами на північ до Московії, а також до країн цивілізованого Заходу присвячено немало сторінок у нових дослідженнях цього автора — «Українська книга і світ» та «Українське книговидання в діаспорі: Велика Британія» (Тимошик, 2018, 2021).

Вартисним внеском у книгознавчу науку є доробок А. Петрушевича (1874, 1887, 1889), особливо його напрацювання в галузі створення бібліографії стародрукованих видань, складання каталогів та хронологічних розписів книг. Нарис визначного книгознавця С. Маслова (1924) «Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.» — це невелике, але

змістовне дослідження, в якому викладено історію видавничих осередків, згрупованих за регіонами, і хоча з архівних матеріалів тут використано лише опубліковані, все ж ця розвідка є першим надійним узагальненням відомих на той час матеріалів про українські друкарні кириличного шрифту.

У 1916 р. на замовлення адміністрації Києво-Печерського монастиря до 300-річного ювілею обителі вийшло фундаментальне дослідження з історії Києво-Печерської друкарні Ф. Титова (1916). У 1958 р. у Києві під керівництвом П. Попова було видано каталог «Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР», а вже наступного року вийшла науково-популярна книжка харківського книгознавця І. Каганова «Українська книга кінця XVI–XVIII ст.». Я. Ісаєвич (1970, 2002) у своєму виданні з історії книговидання в Україні аналізує початки друкарства в Києві, київське лаврське друкарство 30–40 рр. XVII ст., розглядає діяльність Лаври у 1650–1721 рр. як головного українського видавничого осередку. Ґрунтовна наукова розвідка Ф. Терновського присвячена з'ясуванню умов лаврського друкарства кінця XVII — початку XVIII ст. та спроб керівництва Лаври в особі її архимандритів Варлаама Ясинського і Михайла Вуяхевича відстояти фактичну незалежність друку від втручання представників московської церковної влади (Довбищенко, 2002).

Своєрідним поштовхом до дослідження теми в новому світлі стало ґрунтовне сучасне дослідження С. Кагамлик (2005), яка, досліджуючи видавничу діяльність Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст., окремих підрозділ присвятила значенню Печерської друкарні в процесі книгообміну на українських землях. Варто також відзначити такі праці, як: «Очерк славянорусской библиографии с... 1491 по 1864 г.» В. Ундольського (1871), який тривалий час зберігав значення довідника про кириличні видання; а також працю І. Каратаєва (Каратаев, 1893). «Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами».

Отож, існує значний обсяг наукової літератури, який певною мірою торкається окресленої проблематики. Водночас огляд досліджень з цього питання виявляє і чимало білих плям в історії української видавничої справи. Зокрема, необхідно всебічно дослідити шляхи і форми розповсюдження книжкової продукції окремо взятих видавничих осередків та з'ясувати особливості міграцій стародруків в різних регіонах українських земель, в тому числі на території Правобережжя і Західної України.

Виклад основного матеріалу

Загальні тенденції

Розвиток книжкової справи на українських землях у другій половині XVI — XVIII ст. мав свою специфіку та особливості, які іс-

точно відрізняли його від аналогічних процесів в країнах Західної та Центральної Європи. Це було зумовлено обставинами соціально-економічного розвитку українських земель. Входячи до складу польсько-литовської держави та відіграючи роль аграрного регіону європейського цивілізаційного простору, Україна виявилася поза тими процесами, що стимулювали активний розвиток книжкової справи в країнах Центральної та Східної Європи. За таких умов український книжковий ринок був надзвичайно вузьким порівняно з європейським, і це не в останню чергу пояснює той факт, що українські друкарні досить пізно вийшли на історичну арену. Повільний соціально-економічний розвиток, відсутність національної буржуазії, переважання в суспільних відносинах понять та звичаїв, запозичених з епохи пізнього феодалізму, призвели до того, що основним споживачем книжкової продукції в Україні була церква, навколо якої, в силу зазначених історичних обставин, гуртувалося не лише релігійне, а й світське життя. Цілком природно, що з кінця XVI і до останніх десятиріч XVIII ст. більшість великих за обсягом книг, які виходили в світ значними тиражами, були передусім богослужбові тексти і молитовники, а також агіографічна література.

До 1648 р. значна частина тогочасних українських земель (крім Слобожанщини) разом з Києвом перебували в межах Речі Посполитої. Ця обставина створювала сприятливі умови для вільного поширення українських стародруків в межах єдиної держави, що було особливо важливо для Києво-Печерської лаври як визнаного центру православ'я, до якого сходилися численні паломники з усієї України та Білорусі. Можна припустити, що саме заможні паломники першими принесли книги лаврського друку на землі Правобережної та Західної України, започаткувавши важливий для національного розвитку процес книгообміну між східними та західними українськими землями. Авторитет лаврських видань пояснювався їх поліграфічною якістю та змістом — популярність була настільки високою, що лаврські книги часом бажали мати у себе не лише православні, а й уніати. Ситуація почала змінюватися з середини XVII ст., коли внаслідок суспільно-політичних подій у регіоні можливості для розповсюдження київських видань починають поступово погіршуватися. Пояснюється це кількома причинами.

1. В ході Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького територія Правобережної України стала ареною бойових дій. Зрозуміло, що в умовах тривалого військового конфлікту плідні культурні взаємини (в тому числі і процес книгообміну) між Києвом та Правобережжям були неможливі.

2. Перехід абсолютної більшості парафій Волині, Галичини, Поділля та Брацлавщини в унію, а також проведення у 1720 р. Замоїсько-

го синоду актуалізував потребу узгодження літургійної літератури з католицькою догматикою. За таких умов поширення православних книг на території уніатської митрополії було визнано шкідливим, про що неодноразово приймали рішення уніатські ієрархи.

3. Вільному руху книг Києво-Печерської лаври на Правобережжя та Західну Україну заважала також гостра конкуренція між найбільшими центрами українського видавництва — Києвом, Львовом та Почаєвом. Тому кожна з цих друкарень домагалася державних привілеїв, які б юридично закріпили за нею той чи інший ринок збуту книжкової продукції. Уже в першій половині XVIII ст. монополію на реалізацію книжного ринку на Правобережжі ділили між собою Львівська і Почаївська друкарня, тоді як Києво-Печерська лавра опанувала ринки Лівобережжя та Слобожанщини і навіть намагалася зайняти своє місце в книжковій торгівлі в корінній росії.

4. Складності з поширенням київських видань на Правобережній та Західній Україні були пов'язані також з їх порівняно високими цінами. За таких обставин дешевші книги інших друкарень успішно конкурували з київськими виданнями.

Незважаючи на державні кордони, конфесійні обмеження та протидію видавців-конкурентів, книги печерського друку продовжували надходити до читачів, парафіяльних церков та монастирів Правобережжя та Західної України. Завдяки тому, що Києво-Печерська друкарня мала матеріальну підтримку найбагатшої православної інституції — Києво-Печерської лаври, спиралася на військову силу козацтва та інтелектуальний потенціал власне лаврських вчених та галичан, яких запросив для культурно-освітньої діяльності печерський архімандрит Єлисей Плетенецький, вона стала одним із провідних центрів українського книговидання у зазначений період. Усі ці обставини зумовили високу продуктивність Печерської друкарні, яка аж до 1718 р. зберігала автономію, була самостійною у виборі й характері друкованих книг. Її діяльність, попри постійні утиски лаврського книговидання через підпорядкування Української церкви Московському патріархату, поширювалася не лише на українські землі — у 1672–1673 рр. до москви відправлялися транспорти із сотнями книжок, лише у 1672 р. ця цифра становила 539 книг лаврського друку (Лелекач, 1954).

Для реалізації книг шляхом продажу Лавра ще до 1733 р. відкрила свою книгарню на Подолі в Києві, в якій станом на жовтень 1752 р. знаходилося книг на суму 731 крб. 98 коп. («Києво-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 16, арк. 3). Серед найменувань печерських видань, виставлених на продаж у ці роки, згадуються Требники та пісні Тріоді (Ісаєвич, 2002, с. 234). Розповсюдженням лаврських видань за межами Києва займалися, крім лаврських ченців, й спеці-

альні купці-комісiонери, якi продавали книги на великих ярмарках у мiстах Богуслав, Киiв, Луцьк, Львiв, Стародуб (Шамрай, 2005, с. 86, 132, 219, 243). Безпосередньо у Печерському монастирi книги купували паломники та подорожнi. Отож, торгiвля церковними книгами (а також букварями, збiрками проповiдей) була доволi поширеною, серед покупцiв книг — сiльські громади i церковнi братства, а також неписьменнi парафiяни, якi дарували книги церквам з проханням про молитви за здоров'я чи упокій. Про масовий характер книжної торгiвлi у XVIII ст. свiдчать виявленi Анталом (Антоном) Годинкою i часто цитованi пiзнiшими дослiдниками повiдомлення про поїздки на Закарпаття або через Закарпаття на Балкани українських i росiйських купцiв, якi привозили великi партii церковних книг (Кагамлик, 2005, с. 6). Крім того, досить звичним явищем у XVIII ст. було надання Лаврою покупцям книг у борг. Так, у 1755 р. мешканцi Подолу в Києві Йосип i Степан Конзелевичi заборгували Лаврi за книги суму в розмiрi 55 крб. i 40 крб., а iнший київський мiщанин Иван Достоевський у 1761 р. був винен Лаврi за книги 80 крб. Тiльки на 1761 р. заборгованiсть рiзних осiб Лаврській друкарнi становила 791 крб. («Києво-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 36, арк. 22–23).

Свiдчення про обсяги книжної торгiвлi у другiй половинi XVIII ст. мiстяться й в актах прикордонних митниць, через яких київськi купцi переправляли свiй товар на Правобережну i Захiдну Україну. Так, у книгах Стайкiвської прикордонної митниці є записи про те, що в травнi 1766 р. серед товарiв, що проходили митний контроль, значилося 10 «книг разных на руском дiалекте» цiною 6 крб., якi киянин Федiр Гоенко вiз у «польське» мiстечко Богуслав («Стайкiвська прикордонна митна», 1761–1783, Спр. 5, арк. 31, Спр. 10, арк. 20–21, 48). У сiчнi 1768 р. у книгах тiєї ж митниці було зафiксовано повiдомлення мешканця м. Києва Сави Федорова про доставку ним до м. Богуслава 10 часословцiв «киевской типографii» загальною вартiстю 20 крб. («Стайкiвська прикордонна митна», 1761–1783, Спр. 18, арк. 6, 20–21, 44–45, Спр.19, арк. 2). В серпнi 1790 р. через Василькiвську прикордонну митницю на Правобережжя було ввезено 130 книг. Одну з найбільших партiй українських книг (у тому числi 800 Бiблiй), про яку вiдомо сьогоднi, було конфiсковано на угорському кордонi у 1774 р. Помiтки на цих книгах, як, наприклад, на Євангелiї (рiк видання не зазначено) свiдчать, що бiльшiсть цих книг було надруковано в Києво-Печерській друкарнi (Титов, 1916, с. 125).

Однiєю з форм розрахункiв керiвництва друкарень зi своїми працiвниками i водночас способом розповсюдження книжної продукцiї була видача «прикладок», тобто певної кiлькостi надрукованих книг в залежностi вiд рiвня квалiфiкацiї та посади кожного працiвника. Отриманi книги власники або продавали самостiйно, або збу-

вали книготорговцям за зниженими цінами. Видача книжкових прикладок була однією з давніх традицій видавничої справи Києво-Печерської лаври. Крім соборних старців — членів Духовного собору, і самого начальника друкарні, подібними «прикладками» винагороджувалися також інші особи — закордонні майстри, лаврські ієромонахи — читачі друкарських проб. Дорогі, коштовно оформлені та рідкісні книги отримували переважно представники лаврської адміністрації. Наприклад, у 1766 р. соборна братія отримала по примірнику «Полууставців» і «Піярських граматик» минулорічного видання, а дещо пізніше їм було презентовано по одному новонадрукованому Трефологіону. Читачі друкарських проб — ієромонахи Аверкій, Нектарій, а також ієродиякони Феофан та Ієронім отримали у 1770 р. «в прикладку» 533 книги — каноники, часослови, букварі («Києво-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 87, арк. 1–22).

Розповсюдженням книжок друкарні Львівського братства, як свідчать його протоколи та листування, повністю керували світські міщани-братчики. Отримані від друкарів тиражі книг зберігалися на складі, звідкіля їх продавали гуртовим покупцям (ними нерідко були палітурники) і видавали до книгарні для роздрібного продажу. Продавалися книги «в секстернах» (неоправленими зошитами) або в оправі. Купивши книги в зошитах, палітурники продавали оправлені значно дорожче — залежно від якості оправу. До нагляду за продажем братство визначало двох-трьох членів. Так, у середині XVII ст. істотну роль у розповсюдженні братських видань відігравав палітурник і переписувач книжок Василь Савула. Від 1644 р. він возив по ярмарках видання Сльозки, пізніше був довіреним слугою старшини братства Костянтина Мезапети і торгував книжками від його імені і за його дорученням (Кагамлик, 2005, с. 7). Оптові покупці книг нерідко замовляли палітурникам оправу великих партій книг. Наприклад, у 1679 р. пресвітер Григорій Мокрецький уклав контракт із палітурниками Андрієм Захар'ясевичем і Хомою про оправу 98 Псалтирів і 47 Акафистів Унівської друкарні (Кагамлик, 2005, с. 7). Збереглися також відомості, що у 1650–1651 рр. при львівському братстві функціонувала книгарня, де, крім львівських видань, реалізовувалися також книги інших друкарень, в першу чергу — київської.

Одним із способів поширення книг Києво-Печерської лаври було забезпечення богослужбовою літературою (часто безкоштовне) підвідомчих Лаврі церков у її лаврських вотчинах. Так, у 1760 р. священник Броварської Троїцької церкви Яків Романів на 115 крб. придбав книг у Печерській друкарні, а у липні 1765 р. Лавра відправила у новобудовану Михайлівську церкву с. Омбиша Часословець, Октоїх і кілька Трефологіонів («Києво-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 118, арк. 3).

Видання Печерської друкарні поширювалися також через підвідомчі Лаврі приписні монастирі, ігумени яких намагалися зібрати пристойну бібліотеку з книг київського друку. Наприклад, у 1758 р. намісник Чолнського Трубчевського монастиря Варлаам придбав у Лаврі книг на 9 крб., ігумен Омбишського монастиря Тимон — на 10 крб., новопризначений ігумен Синянського монастиря о. Каліст при від'їзді з Лаври на ігуменство набрав книг на 35 крб. («Киево-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 36, арк. 22). Відомо також, що новонадруковані Печерською друкарнею видання одразу надсилювалися у лаврські вотчини з розпорядження монастирської адміністрації. Як свідчать описи монастирського майна, станом на 1765 р. у Голосіївській пустині налічувалося 68 церковних книг, з них 49 — лаврського друку, 1 — львівського, 1 — московського і 2 рукописні; у Дятловицькому Спасо-Преображенському монастирі — 82 книги, з них 44 — печерського друку, 1 — львівського, 17 — московського і 1 — острозького («Киево-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 227, арк. 19–29, 32–50).

Ще одна форма поширення лаврської книжкової продукції — виконання численних замовлень. Зокрема, у 1761 р. на прохання брянського воеводи Маслово керівництво друкарні відправило 12 Місячних міней в 6 книгах, Апостол і Євангеліє («Киево-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 66, арк. 1–7). Особливо відповідально ставилися в Лаврі до замовлень на освітні потреби. Так, на замовлення Київської академії було надруковано: у 1744 р. — панегірик професора Мануїла Козачинського «Благоутробіє Марка Аврелія», 1764 р. — латинською і польською мовами Піарську граматику («без всякої пользы для себя»); 1779 р. — «Догматы христіянської православної веры» ректора Київської академії Касіяна Лехницького; 1780 р. — «Руководство к чтению книг ветхаго и новаго завета» для студентських потреб. На замовлення лубенського полковника Івана Кулябки у 1760 р. — понад 2 тисячі букварів для навчання козацької молоді, а у 1775 р. — на прохання обер-коменданта Єлчанинова кілька сотень букварів для солдатських дітей («Киево-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929).

Однією з форм розповсюдження книг лаврського друку було також надання Лаврою добродійних книжкових пожертв бідним церквам та обителям. У 1784 р., беручи участь у відбудові м. Батурина, Лавра безкоштовно забезпечила новозбудовану Покровську церкву богослужбовими книгами («Киево-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 221, арк. 1–8). У Лаврі традиційно організовувалися збори коштів від численних відвідувачів на користь й злиденних закордонних обителів, а сам монастир не раз виявляв на їх рахунок благодійність своїми книжковими пожертвами.

Адміністрація Печерського монастиря іноді також вдавалася до книжкових подарунків різним впливовим особам — як подяка за сприяння у вирішенні монастирських справ чи для забезпечення їх прихильності і підтримки. Так, відправляючи у 1761 р. книги на прохання лубенського полковника Івана Кулябки, Лавра, між іншим, висловила надію на сприяння полковника «в учиненні скорих и безволокитних да и небезполезних резолюций благодетельство». Звичним для Лаври було вручення книг «у презент» гетьманам та особам гетьманської адміністрації. З цією метою неодноразово відправлялися нарочиті посольства з книгами, як, наприклад, у 1761 р., коли Лавра відправила до Глухова управителя Сміловської волості Лукіана з книжковими подарунками для гетьмана і генеральної старшини — 94 книги на суму 36 крб. 60 коп. Серед них — «Камень веры» Стефана Яворського, акафісти, каноніки, полууставці та інші видання («Киево-Печерська Свято-Успенська», 1572–1929, Спр. 63, арк. 3, 10–11).

На тлі загальних тенденцій розповсюдження книжкових видань кожен окремих регіон Правобережжя та Західної України мав свої особливості, на які слід звернути особливу увагу.

Волинська специфіка

На Волині постійно діючого видавничого центру (православно-го чи уніатського) не існувало аж до заснування друкарні в Почаєві у 30-х рр. XVIII ст. Видавничі осередки в Острозі, Кременці, Дермані, Луцьку та мандрівні друкарні діяли відносно короткий час і, крім друкарні князя Острозького, не випустили значної кількості книг. Тому упродовж XVII — на початку XVIII ст. у цьому регіоні були поширені книги львівського та київського друку. Так, книги печерського друку продавалися у Луцьку (ймовірно на ярмарку) («Загорівський Різдва Пресвятої Богородиці», 1543–1844, с. 132), жертвувалися на користь церков та монастирів. У бібліотеці Почаївського монастиря станом на 1714 р. нараховувалося близько 60 книг кириличного друку, серед яких 13 мали львівське походження, 10 — московське, 4 — острозьке, і лише одна книга — київське (Великий Часослов).

Серед 73 богослужбових книг Загорівського монастиря, згідно з візитацією, проведеною у другій половині XVIII ст., книг почаївського друку було 28, львівського — 11, київського — 5, унівського — 4, супрасльського — 2, острозького — 1, походження ще 22 книг не було зазначене, як і місце видання ще 48 друкованих та рукописних книг, що зберігалися у бібліотеці монастиря («Загорівський Різдва Пресвятої Богородиці», 1543–1844, Спр. 104, арк. 6–9).

На жаль, візитаційні описи волинських парафіяльних церков, які неодноразово проводилися уніатськими єпископами у XVIII ст., досі не виявлені. Збереглися лише візити окремих храмів, які не є достат-

ньо репрезентативними для висновків про загальну ситуацію в регіоні. Виключенням є акти візитації Кашгородського деканату, згідно з якою у 22 церквах та 6 каплицях цієї церковно-територіальної округи в останній рік XVIII ст. зберігалось 277 богослужбових книг та видань на релігійну тематику. Серед них: 7 давніх рукописних книг, 168 книг — книжкова продукція друкарні Почаївського монастиря, 60 — друкарні Львівського братства, 4 книги мали віленське та 4 — київське походження, 34 видання — без зазначення місця видання.

Брак документальних даних про поширення книг на Волині частково компенсується дослідженнями М. Теодоровича, який у другій половині XIX ст. здійснив масштабне дослідження пам'яток старовини у церквах та монастирях Волнинської єпархії і видав п'яти томник під назвою «Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях». Згідно з висновками дослідника, на Волині переважали книги почаївського та львівського друку, хоча було й багато книг київського походження та видань інших друкарень України.

Особливості на Галичині та Буковині

У цих українських краях найпоширенішими були видання друкарні Львівського братства, яка потужно діяла з кінця XVI — протягом XVIII ст. Видання друкарні Києво-Печерської лаври також були представлені в місцевих монастирях та храмах, про що свідчать, наприклад, описи майна Львівського православного братства у XVII–XVIII ст. Так, в описі за 1637 рік було зафіксовано 7 книг київського друку (Ісаєвич, 1966, с. 160–161), а вже у 1688 р. фонд бібліотеки братства поповнився творами Йоаникія Галятовського («Ключ розуміння», «Месія правдивий»), Антона Радивиловського («Огородок Марії Богородиці», «Вінець Христов») Петра Могили («Літос») та ін. (Кагамлик, 2005, с. 11).

У середині XVIII ст. у розпорядження Львівського братства, яке на той час стало вже уніатським, перейшла велика бібліотека священника братської церкви Антона Левинського, до якої входило 120 найменувань творів, які складали понад 300 томів. У книгозбірні переважали латинські книги, значну частину яких складали твори античних авторів, книги з юриспруденції, історичні хроніки тощо. З праць українських авторів — незмінний «Ключ розуміння» Йоаникія Галятовського, «Вінець Христов» і «Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського, «Камінь віри» Стефана Яворського, Києво-Печерський патерик (Кагамлик, 2005, с. 15).

У бібліотеці православного Скита Манявського зберігалось 126 книг, серед яких — «Апокрисис» Філалета, твори Антонія Радивилов-

ського, Дмитра Туптала-Ростовського та інших українських авторів, виданих в друкарні Києво-Печерської Лаври (Кагамлик, 2005, с. 21).

Книги лаврської друкарні зберігалися також у приватних бібліотеках світських осіб. В каталозі 1651 року бібліотеки одного з керівників Львівського братства грека Костянтина Мезапети, близько третини складали книги релігійного змісту, решта — твори з філософії, класичної філології, юриспруденції. З книг українських авторів — два примірники «Апології» М. Смотрицького (Львів 1628), «Календар правдивий» Дубовича, Києво-Печерський патерик в обробці Сильвестра Косова, з видань українських друкарень — «Книга о священстві» (Львів 1614), острозьке видання Василя Великого, з віленських видань — «Вертоград душевний» (1620), бесіди Макарія Єгипетського (1627) (Исаевич, 1962, с. 448).

Поширювалися книги також на Буковині — віддаленій окраїні української етнографічної території, яка століттями перебувала у складі Молдавського князівства. Відомо, що з 115 кирилических книг XVII–XVIII ст., що збереглись станом на 1930 р. у 42 буковинських селах, 40 було надруковано у Львові, 30 — в Києві, 17 — у Почаєві, 2 — в Стрятині, 1 — в Чернігові (Ундольський, 1871, с. 164).

Закарпатські осередки

Закарпаття тривалий час був краєм запеклих воєн між Угорщиною, Австрією, Туреччиною та Семигородом, а також центром релігійного протистояння між католиками і протестантами. Українці Закарпаття, не маючи жодних політичних прав, у відстоюванні власної національної ідентичності могли покладатися лише на Церкву, яка протягом століть була єдиним легальним репрезентантом їх суспільно-релігійних та національних інтересів. Не маючи можливості заснувати власну друкарню, закарпатські українці тривалий час залежали від поставок книжкової продукції українських видавничих центрів Польщі та Росії, без якої функціонування Церкви було практично неможливим. Угорський уряд забороняв ввозити будь-які книги з російської держави, але вони все-таки проникали через кордони, незважаючи на те, що коштували надзвичайно дорого. Так, за печерський Октоїх 1745 р. Іван Цзира з Синевірської Поляни заплатив у 1756 р. «золотых угорских и чотыри» (Ojtozi, 1982, с. 37).

З 202 книг, виявлених сучасними дослідниками у парафіяльних церквах північно-східної Угорщини і переданих до бібліотеки греко-католицької Богословської академії у Ніредьгаза, 187 складали книги з українських друкарень (122 — львівських, 23 — почаївських, 16 — київських, 4 — унівських, 1 — з Чернігова) (Кагамлик, 2005, с. 49).

Про поширення і використання книг на Закарпатті у XVII–XVIII ст. засвідчують покраїні записи та інші помітки на стародруках, згід-

но з якими богослужбові книги церквам та храмам дарували також прихожани (Петрушевич, 1889, с. 16, 29). На жаль, в джерелах практично не збереглося конкретних свідчень щодо кількості завезеної на Закарпаття книжкової продукції до початку XVIII ст. Пояснюється це відносно ліберальним режимом пропуску товарів на угорському кордоні, за яким облік книжкової продукції практично не проводився. Ситуація змінилася після придушення повстання Ференца Ракоці (1703–1711 рр.), коли угорські урядові кола ввели цензуру для книг, виданих за кордоном, і посилили нагляд за торговцями та мандрівниками зі східнослов'янських земель. Зокрема, в серпні 1726 р. було наказано піддавати цензурі кожну привезену до Угорщини книгу (Петрушевич, 1889, с. 156). Так, у 1774 р. було конфісковано велику партію книг, у тому числі 800 Біблій київського видання, і лише у 1804 р. 600 примірників надійшло у продаж, коли в Будапештській друкарні до них виготовили новий титульний аркуш 22 (Ундольський, 1871, с. 164). Також документально підтверджено, що у 1757 р. українські купці провезли через Ужоцький перевал 1146 примірників «схизматицьких» (православних) книг, більшість з яких були букварі, які користувалися особливим попитом на Закарпатті. У 1759 р. цим же шляхом було перевезено 9 возів книг, у 1760 р. — 907 (170 букварів), у 1762 р. — 877 (400 букварів) (Панькевич, 1937).

Таким чином, книги з України, попри суворі обмеження введені угорським урядом на початку XVIII ст. все ж досягали Закарпаття, причому популярність лаврських друків була досить висока серед місцевого українського населення — особливо поширеним був «Ключ розуменія» Йоаникія Галятовського та його львівські перевидання: ця книга знаходилася майже в кожному третьому — четвертому селі і у всіх містах і монастирях Закарпаття, тільки на Мараморощині його знали в 19 селах (Микитась, 1966, с. 149).

Висновки

На підставі документальних даних, що дійшли до нашого часу, можна зробити висновок щодо шляхів і форм розповсюдження книжкової продукції на Правобережжі та в Західній Україні у XVI–XVIII ст.

Типовими для більшості друкарень формами розповсюдження книжкової продукції були: торгівля книгами; видача «прикладок» працівникам друкарні — форма розрахунку з ними у вигляді певної кількості новонадрукованих книг, відправлення книг у подарунок, виконання замовлень на друкарську продукцію, відправлення книг у подарунок та ін. Найпоширенішим способом розповсюдження видань кириличного друку була книготоргівля. Деякі, особливо потужні видавничі осередки вдавалися й до інших способів поширення видань.

Активний книгообмін на Правобережжі та в Західній Україні у XVI–XVIII ст. значною мірою зумовлювався наявністю тісних кни-

говидавничих контактів та співробітництва між окремими друкарськими осередками. Зокрема, йдеться про такі способи співробітництва, як: обмін шрифтами, друкарськими майстрами, використання як зразків для передруків видань інших друкарень та ін.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Довбищенко, М. (2002). Епізоди з історії унії в Перемиській єпархії середини XVII ст. (за матеріалами Перемиського державного архіву). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 6, 446–454.
- Загорівський Різдва Пресвятої Богородиці чоловічий монастир, с. Загорів Володимирського повіту Волинського воєводства. (1543–1844). (Фонд 2070, Опис 1, Справа 104). Центральний державний історичний архів України, Київ.
- Исаевич, Я. (1962). Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII веках. *Книга. Исследования и материалы*, 7, 199–238.
- Ісаєвич, Я. (1966). *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття* (Ф. І. Стеблій, ред.). Наукова думка.
- Ісаєвич, Я. (2002). *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми* (Ю. Ясіновський, ред.). Інститут українознавства імені І. Крип'якевича.
- Ісаєвич, Я. Д. (Уклад.). (1970). *Львівські видання XVI–XVIII століття: Каталог*. Львів.
- Кагамлик, С. Р. (2005). *Києво-Печерська лавра: світ православної духовності та культури (XVII–XVIII століття)* [Монографія] (В. М. Колпакова, ред.). Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
- Каратаев, И. П. (Сост.). (1893). *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730* (Т. 1). Типография В.С. Балашева.
- Києво-Печерська Свято-Успенська лавра. (1572–1929). (Фонд 128, Опис 1 Друкарська справа, Справа 16, 36, 51, 63, 66, 87, 118, 128, 221; Опис 1 Загальночернецькі справи, Справа 227). Центральний державний історичний архів України, Київ.
- Лелекач, М. М. (1954). Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII–XVIII ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету*, 9, 140–151.
- Макарова, М. В. (2008). *Друкована книга XVI–XVIII ст. як фактор спадкоємності духовної культури України* [Дисертація кандидата культурології, Київський національний університет культури і мистецтв].
- Маслов, С. (1924). *Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.* Київ-Друк.
- Микитась, В. (1966). *Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму: конспект лекцій з курсу історії давньої української літератури*. Ужгородський державний університет.
- Мишанич, О. (1964). *Література Закарпаття XVII–XVIII століть: історико-літературний нарис*. Наукова думка.
- Олексюк, М. М. (Ред.). (1968). *Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі*. Видавництво Львівського університету.

- Панькевич, І. (1937). Покрайні записи на південнокарпатських церковних книгах. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді*, 12, 16–29.
- Петрушевич, А. С. (1874). Сводная Галицко-Русская Летопись с 1600 по 1700 год. В А. С. Петрушевич (сост.), *Литературный сборник издаваемый Галицко-Русскою матицею, 1872 и 1873* (с. 1–691). Типография Ставропигийского института.
- Петрушевич, А. С. (Сост.). (1887). *Сводная Галицко-Русская Летопись с 1700 до конца августа 1772 года* (Ч. 1). Типография Ставропигийского института.
- Петрушевич, А. С. (Сост.). (1889). *Сводная Галицко-Русская Летопись с 1772 до конца 1800 года* (Т. 3). Типография Ставропигийского института.
- Стайківська прикордонна митна застава. (1761–1783). (Фонд 121, Опис 1, Справа 5, 10, 18, 19). Центральний державний історичний архів України, Київ.
- Тимошик, М. С. (1994). Невтомний сівач на українознавчій ниві. В І. І. Огієнко, *Історія українського друкарства* (с. 7–33). Либідь.
- Тимошик, М. С. (2018). *Українська книга і світ*. Наша культура і наука; Український університет.
- Тимошик, М. С. (2021). *Українське книговидання в діаспорі: Велика Британія* [Монографія]. Наша культура і наука.
- Титов, Ф. (1924). *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII ст. Везбірка передмов до українських стародруків*. З друкарні Української Академії Наук.
- Титов, Ф. (Сост.). (1916). Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.) (Т. 1: 1606–1616–1721). Типография Киево-Печерской Успенской Лавры.
- Троцкий, П. (1865). Типография Киево-Печерской лавры. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 72–74
- Ундольский, В. М. (1871). *Очерк славянорусской библиографии*. Московский публичный и Румянцевский музеи.
- Шамрай, М. (2005). *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 століття з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- Ojtozi, E. (1982). *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára.

REFERENCES

- Dovbyshchenko, M. (2002). *Epizody z istorii unii v Peremyskii yeparkhii seredyny XVII st. (za materialamy Peremyskoho derzhavnoho arkhivu)* [Episodes from the History of the Union in the Peremysky Eparchy in the Middle of the 17th Century (Based on the Materials of the Przemyśl State Archive)]. *Drohobych Regional Studies*, 6, 446–454 [in Ukrainian].
- Isaevich, Ya. (1962). *Izdatel'skaya deyatel'nost' L'vovskogo bratstva v XVI–XVIII vekakh* [Publishing Activity of the Lviv Brotherhood in the XVI–XVIII Centuries]. *Kniga. Issledovaniya i materialy*, 7, 199–238 [in Russian].
- Isaievych, Ya. (1966). *Bratstva ta yikh rol v rozvytku ukrainskoi kultury XVI–XVIII stolittia* [Brotherhoods and their Role in the Development of Ukrainian Culture of the 16th–18th Centuries] (F. I. Steblii, Ed.). *Naukova dumka* [in Ukrainian].

- Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian Book Publishing: Origins, Development, Problems] (Iu. Yasinovskiy, Ed.). I. Krypyakevich Institute of Ukraine Studies [in Ukrainian].
- Isaievych, Ya. D. (Comp.). (1970). *Lvivski vydannia XVI–XVIII stolittia: Kataloh* [Lviv Editions of the 16th–18th Centuries: Catalogue]. Lviv [in Ukrainian].
- Kahamlyk, S. R. (2005). *Kyievo–Pecherska Lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti ta kultury (XVII–XVIII stolittia)* [Kyiv–Pechersk Lavra: The World of Orthodox Spirituality and Culture (XVII–XVIII Centuries)] [Monograph] (V. M. Kolkakova, Ed.). Natsionalnyi Kyievo–Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk [in Ukrainian].
- Karataev, I. P. (Comp.). (1893). *Opisanie slavyano-russkikh knig, napechatannykh kirillovskimi bukvami. 1491–1730* [Description of Slavic-Russian Books Printed in Cyrillic Letters. 1491–1730] (Vol. 1). Tipografiya V.S. Balasheva [in Russian].
- Kyievo-Pecherska Sviato-Uspenska Lavra [Kyiv–Pechersk Holy Dormition Lavra]. (1572–1929). (Fund 128, Inventory 1 Drukarska sprava [Printing Business], File 16, 36, 51, 63, 66, 87, 118, 128, 221; Inventory 1 Zahalnochernetski spravy [General Monastic Affairs], File 227). Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Lelekach, M. M. (1954). Kulturni zviazky Zakarpattia z Ukrainoiu i Rosiieiu v XVII–XVIII stolitti [Cultural Ties of Transcarpathia with Ukraine and Russia in the 17th–18th Centuries]. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho derzhavnoho universytetu*, 9, 140–151 [in Ukrainian].
- Makarova, M. V. (2008). *Drukovana knyha XVI–XVIII st. yak faktor spadkoiemnosti dukhovnoi kultury Ukrainy* [Printed Book of the XVI–XVIII Centuries as a Factor of the Continuity of the Spiritual Culture of Ukraine] [PhD Dissertation, Kyiv National University of Culture and Arts] [in Ukrainian].
- Maslov, C. (1924). Drukarstvo na Ukraini v XVI–XVIII stolitti [Printing in Ukraine in the XVI–XVIII Centuries]. Kyiv-Druk [in Ukrainian].
- Mykytas, V. (1966). *Literaturnyi protses na Zakarpatti doby feodalizmu: konspekt lektsii z kursu istorii davnoi ukrainskoi literatury* [The Literary Process in Transcarpathia During the Feudal Era: A Synopsis of Lectures on the History of Ancient Ukrainian Literature]. Uzhhorod National University [in Ukrainian].
- Myshanych, O. (1964). *Literatura Zakarpattia XVII–XVIII stolit: istoryko-literaturnyi narys* [Literature of Transcarpathia of the XVII–XVIII Centuries: Historical and Literary Essay]. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Ojtozi, E. (1982). *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei* [Cyrillic Books of the Máriapócs Basilites]. Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára [in Hungarian].
- Oleksiuk, M. M. (Ed.). (1968). *Torzhestvo istorychnoi spravedlyvosti. Zakonomirnist vozziednannia zakhidnoukrainskykh zemel v yedynii Ukrainskii Radianskii derzhavi* [The Celebration of Historical Justice. The Regularity of the Reunification of the Western Ukrainian Lands in the Unified Ukrainian Soviet State]. Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu [in Ukrainian].
- Pankevych, I. (1937). Pokraini zapysy na pivdennokarpatskykh tserkovnykh knyhakh [Marginal Entries in South Carpathian Church Books]. *Naukovyi zbirnyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi*, 12, 16–29 [in Ukrainian].
- Petrushevich, A. S. (1874). *Svodnaya Galitsko-Russkaya Letopis' s 1600 po 1700 god* [Consolidated Galician-Russian Chronicle from 1600 to 1700]. In A. S. Petrushevich (Comp.), *Literaturnyi sbornik izdavaemyi Galitsko-Russkoyu matitseyu*,

- 1872 i 1873 [Literary Collection Published by the Galician-Russian Mother, 1872 and 1873] (pp. 1–691). Tipografiya Stavropigiiskogo instituta [in Russian].
- Petrushevich, A. S. (Comp.). (1887). *Svodnaya Galitsko-Russkaya Letopis' s 1700 do kontsa avgusta 1772 goda* [Consolidated Galician-Russian Chronicle from 1700 to the end of August 1772] (Pt. 1). Tipografiya Stavropigiiskogo instituta [in Russian].
- Petrushevich, A. S. (Comp.). (1889). *Svodnaya Galitsko-Russkaya Letopis' s 1772 do kontsa 1800 goda* [Consolidated Galician-Russian Chronicle from 1772 to the end of 1800] (Vol. 3). Tipografiya Stavropigiiskogo instituta [in Russian].
- Shamrai, M. (2005). *Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 stolittia z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Marginalia in Old Prints of the Cyrillic Script of the 15th–17th Centuries from the Fund of the National Library of Ukraine Named After V. I. Vernadskyi]. Printing House of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine [in Ukrainian].
- Staikivska prykordonna mytna zastava [Staikiv Border Customs Warehouse]. (1761–1783). (Fund 121, Inventory 1, File 5, 10, 18, 19). Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Titov, F. (Comp.). (1916). *Tipografiya Kievo-Pecherskoi Lavry. Istoricheskii ocherk (1606–1616–1916 gg.)* [Printing House of the Kiev-Pechersk Lavra. Historical Sketch (1606–1616–1916)] (Vol. 1: 1606–1616–1721). Tipografiya Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry [in Russian].
- Trotskii, P. (1865). Tipografiya Kievo-Pecherskoi Lavry [Printing House of the Kiev-Pechersk Lavra]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 72–74 [in Russian].
- Tymoshyk, M. S. (1994). Nevtomnyi sivach na ukrainoznavchii nyvi [A Tireless Sower in the Field of Ukrainian Studies]. In I. I. Ohiienko, *Istoriia ukrainskoho drukarstva* [History of Ukrainian Printing] (pp. 7–33). Lybid [in Ukrainian].
- Tymoshyk, M. S. (2018). *Ukrainska knyha i svit* [Ukrainian Book and the World]. Nasha kultura i nauka; Ukrainyskyi universytet [in Ukrainian].
- Tymoshyk, M. S. (2021). *Ukrainske knyhovydannia v diaspori: Velyka Brytaniia* [Ukrainian Book Publishing in the Diaspora: Great Britain] [Monograph]. Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].
- Tytov, F. (1924). *Materialy dlia istorii knyzhnoi spravy na Vkraini v XVI–XVIII st. Vsezbirka peredmov do ukrainskykh starodrukiv* [Materials for the History of the Book Business in Ukraine in the 16th–18th Centuries. A Complete Collection of Prefaces to Ukrainian Old Prints]. Z drukarni Ukrainiskoi Akademii Nauk [in Ukrainian].
- Undol'skii, V. M. (1871). *Ocherk slavyanorusskoi bibliografii* [Essay on Slavic Russian Bibliography]. Moskovskii publichnyi i Rummyantsevskii muzei [in Russian].
- Zahorivskiy Rizdva Presviatoi Bohorodytsi cholovychyi monastyr, s. Zahoriv Volodymyrskoho povitu Volynskoho voievodstva [Zahoriv Monastery of the Nativity of the Blessed Virgin Mary, p. Zahoriv, Volodymyr District, Volyn Voivodeship]. (1543–1844). (Fund 2070, Inventory 1, File 104). Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].